

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНОЇ СФЕРИ У ДІТЕЙ ІЗ ВАДАМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ

Ю. В. Рібцун*, м. Київ

Формування мовленнєвої полікомпетентності — одне з найважливіших завдань усебічного розвитку дошкільника. Мовлення дитини розвивається у тісному зв'язку із розвитком відчуттів, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, свідомості, емоційно-вольової сфери. Основою мовленнєво-мисленнєвого розвитку, зокрема вдосконалення номінативної функції, індикативного виду та гностичного структурного рівня мовлення, є становлення предметного та кольорового зорового гнозису. Саме вміння впізнавати та називати предмети, їх складові та колір допомагають дошкільникам логопедичної групи повноцінно опанувати мовленнєву діяльність.

■ Ю. В. Рібцун

ФОРМУВАННЯ СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНОЇ СФЕРИ У ДІТЕЙ ЗА УМОВ ЗВИЧАЙНОГО ОНТОГЕНЕЗУ

Сенсорно-перцептивна сфера особистості містить два досить складних психічних процеси — відчуття та сприймання, що обумовлені розвитком сенсорних, мнемічних, вербальних та інших психофізіологічних функцій.

- ☑ **Відчуття** — це відображення окремих властивостей предметів, явищ навколишньої дійсності, станів внутрішніх органів за умови безпосереднього впливу подразників на органи чуттів.
- ☑ **Сприймання** — це віддзеркалення різноманітних предметів, явищ і процесів у сукупності їх властивостей за умови безпосередньої дії цих предметів і явищ на відповідні органи чуття (Л. А. Венгер, О. В. Запорожець, Г. О. Люблінська, Е. Г. Пілюгіна, Г. А. Урунтаєва та ін.).

Інформацію про навколишній світ людина здатна отримувати через різні органи чуттів. Саме тому, відповідно до провідного аналізатора, що бере участь у створенні перцептивного образу, розрізняють такі види сприймання: а) зорове; б) слухове; в) дотикове (тактильне); д) смакове; е) нюхове.

Зупинимося на зоровому сприйманні, адже саме завдяки зору людина отримує найбільшу кількість інформації про навколишній світ, різноманітні предмети та явища, саме завдяки зору вона здатна бачити і розрізняти кольори. Саме розуміння природи та психофізіологічних механізмів сприймання дасть змогу зрозуміти певні закономірності психічного розвитку дітей, а отже, ефективніше побудувати навчально-виховну роботу.

* Ю. В. Рібцун, доктор філософії в галузі педагогіки, старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

РОЗВИТОК ЗОРОВОГО СПРИЙМАННЯ

Зір людини розвивається водночас з розвитком головного мозку і свідомості. Периферичний кінець зорового аналізатора (сітківка ока) безпосередньо спрямований на зовнішнє середовище. Через провідні нерви він з'єднується з певною ділянкою кори головного мозку (мозковий кінець), а мозковий кінець у корі великих півкуль утворює ядро, де відбуваються найточніший аналіз і синтез зорових подразників (В. Д. Сокур, Г. М. Чайченко, В. О. Цибенко та ін.).

У потиличній долі кожної з півкуль головного мозку знаходиться зорова кора, що переробляє візуальну інформацію. Ділянки зорової кори лівої півкулі отримують сигнали від правої половини зорового поля і навпаки. Зорове сприймання виникає внаслідок складної взаємодії між первинною і вторинною частинами зорової зони кори головного мозку. Саме у вторинній частині зберігається пам'ять про візуальні об'єкти, що дає змогу їх розпізнати (В. М. Покровський, В. М. Смирнов, Б. І. Ткаченко та ін.).

Одразу після народження немовля ручками і ніжками хаотично рухається. Воно ще не здатне зафіксувати свій погляд на предметі. На другому-третьому тижні з'являються конвергенції очей, що дають змогу дитині розпізнавати предмети на відстані від аналізатора: у 4–5 тижнів — 2–4 м, в 3 міс. — 4–7 м. Важливим є те, що у 2–4 міс. між зоровим і слуховим аналізаторами поступово встановлюється взаємозв'язок, і малюк починає повертати голову до джерела звуку (наприклад, голосу матері чи музичної іграшки) (Т. П. Зінченко, Б. Ф. Ломов, М. С. Шехтер та ін.).

Здатність бачити є такою динамічною властивістю, що залежить від особливостей соціокультурного, освітнього та виховного середовищ. Розвиток зорового сприймання можна розглядати як *поетапне формування перцептивних дій*. Психолог Л. А. Венгер виокремлює три основних етапи розвитку та формування перцептивних дій у дітей.

I етап

I етап насичений практичними діями з предметами. Саме на цьому етапі починається безпосередній розвиток сприймання, коли у малюка 5–6 міс. з'являється здатність фіксувати свій погляд на предметі, яким він маніпулює. Контактую

з предметним світом через руки. Співвідношення між зором і дотиком спочатку є майже рівнозначним, проте згодом роль зору значно збільшується, що дає змогу утримувати в полі сприймання дитини різні частини предмета, бачити їх взаємозв'язки та співвідношення.

На цьому етапі формуються ті функції та операції психічної діяльності, на основі яких малюк вчиться і набуває можливості адекватно сприймати навколишній реальний світ. Діяльність дитини поступово ускладнюється, зростає пізнавальна активність і лише практичне ознайомлення з предметом виявляється для неї недостатнім.

II етап

На II етапі розгортаються сенсорні процеси. У цей період дитина сприймає предмети навколишнього світу через рецепторні апарати, не потребуючи безпосереднього контакту. Сприймання предметів і явищ навколишньої дійсності на цьому етапі відбувається лише в сукупності окремих складових, ознак і відношень, так само як і перші слова малюка, що є узагальненими та недиференційованими (М. і К. Шериф). Поступово збільшується узгодженість дотиково-рухових і зорових орієнтувань, розвиваються міжаналізаторні зв'язки (зорово-слухові та зорово-рухові координації), відбувається інтеріоризація, тобто перенесення зовнішніх практичних дій у внутрішній план (Л. С. Виготський).

На III етапі відбувається згортання перцептивних дій. Формується активна орієнтувально-дослідницька діяльність. Процеси стають дедалі згорнутішими, і власне сприймання починає здаватися пасивним процесом, що не має зовнішніх проявів, адже відбувається у внутрішньому плані. Сприймання повністю стає елементом і завданням психічної діяльності дитини.

За даними Н. Г. Агеносової, аналіз дошкільником предмета поступово стає послідовним і систематичним, з віком значно збільшується тривалість розглядання простої сюжетної картинки. Так, у 3–4 роки вона становить 6 хв 8 с, у 5 р. — 7 хв 6 с, а у 6 р. досягає 10 хв 3 с.

Під впливом інтенсивного розвитку ігрової та конструктивно-будівельної діяльності у дошкільника формуються складні види зорового аналізу та синтезу, зокрема здатність уявно розкласти об'єкт на частини у зоровому полі, досліджувати кожен із цих елементів, а потім об'єднувати їх в єдине ціле (О. В. Запорожець). Діти поступово

навчаються впізнавати властивості об'єктів, від-
різняти одні предмети від інших, установлювати
між ними причинно-наслідкові зв'язки (пред-
мет — призначення). Таким чином, зовнішня пер-
цептивна дія перетворюється на розумову.

СПРИЙМАННЯ КОЛЬОРУ

Справжнє кольорове сприймання властиве
лише людині. Надзвичайно важливою особли-
вістю зорової системи є можливість упізнавати
забарвлення предмета незалежно від умов його
освітлення. Функціонування колірною просторо-
вого зору розв'язує два основних завдання:
а) опис кольору (барви) предмета чи його частин;
б) упізнання предмета за допомогою кольору.

Усі кольори поділяються на дві великі групи:
перша з них — ахроматичні кольори, куди нале-
жать білий і чорний, а також увесь діапазон від-
тінків сірого кольору, та друга — хроматичні —
решта кольорів та відтінків.

Психофізіологічні дослідження свідчать, що
в зоровій корі мозку людини існують червоно-
зелені та синьо-жовті канали, що чітко відрізня-
ються від чорно-білих. Уся різноманітність ко-
льорів виникає в результаті роботи лише трьох
рецепторів, що сприймають колір (червоного, зе-
леного і синього), а решта кольорів формуються
в результаті збудження цих рецепторів (*Г. Гель-
мгольц, М. В. Ломоносов, Т. Юнг та ін.*)

На першому році життя у малюків ще спосте-
рігається колірна сліпота. Цікаво, що відчуття
кольору спочатку з'являється у дівчаток, а зго-
дом — у хлопчиків, причому цей процес затриму-
ється у них на 2–3 міс. Так, відчуття червоного

з'являється у дівчаток у 14 міс., зеленого —
у 16 міс., а синього — у 18 міс.

Діти віком 2,5–3 років уже досить добре ви-
значають червоний колір, трохи гірше — жовтий,
ще гірше — синій. Цікавим є той факт, що про-
цес формування сприймання кольору завершуєть-
ся у дівчаток у 7,5 років у хлопчиків — у 8 років,
проте він може тривати до 14–16 років.

Засвоєння дитиною кольорів і відтінків від-
бувається значно складніше, ніж форми та ве-
личини, адже для малюка, наприклад, другого
року життя, колір не має практичної значущості
для виконання певних дій із предметами. Проте
з удосконаленням зорового сприймання, з пере-
ходом від елементарних предметних дій до склад-
них видів продуктивної діяльності (зокрема, ма-
лювання, ліплення, конструювання, аплікації)
у дошкільника з'являється потреба у впізнаванні
та розрізненні кольорів. Саме в дошкільному віці
колір стає однією з важливих ознак, що характе-
ризує предмет (*В. М. Аванесова, М. М. Подьяков,
Н. П. Сакуліна та ін.*).

Відповідь на питання щодо послідовності за-
своєння дитиною назв кольорів є неоднозначною.
Дослідження психологів (*Е. Меймам, О. О. Мелік-
Пашаєв, В. С. Мухіна та ін.*) довели, що найпер-
ший колір, який починають розрізняти діти, —
червоний, потім — оранжевий, жовтий, зелений,
фіолетовий, синій, а останній — блакитний.

У три роки діти можуть знати 4 кольори
(червоний, жовтий, зелений, синій), в чотири
роки — 6 (додається чорний і білий), у п'ять —
10 (фіолетовий, рожевий, сірий, коричневий),
у шість — 10–12 кольорів (*М. О. Васильєва*). На
думку *В. Я. Семенової*, дітей четвертого року
життя можна ознайомити з 6 кольорами та 3 від-
тінками (сірий, рожевий, блакитний); дошкіль-
ники здатні розрізнити їх, проте в активному
словнику назви кольорів ще плутають. *Л. А. Вен-
гер* зазначає, що спочатку діти засвоюють ахро-
матичні кольори і лише потім хроматичні, останній
із яких — блакитний. Повний зв'язок слів-назв
кольорів і відтінків із конкретним змістом від-
бувається у дошкільників лише в п'ять років.

Проте сучасні дослідження в цьому напрямі
(*Н. В. Дубровська, М. О. Зайцев, Т. В. Шоптова та
ін.*) доводять, що дитина, починаючи з трьох років,
може водночас засвоювати понад 10 кольорів. Зві-
сно, під час ознайомлення дитини з кольорами та
відтінками слід обов'язково враховувати її індивіду-
альні психофізичні та вікові особливості, пам'ятати

про значущість спеціального навчання та створення предметно-розвивального середовища для розвитку сприймання кольору дошкільником і орієнтуватися саме на них під час організації та проведення ігор-занять.

ОЗНАЙОМЛЕННЯ З КОЛЬОРАМИ ТА ВІДТІНКАМИ

На третьому році життя у дитини швидко розвивається мовлення, накопичується особистий досвід, розвиваються емоційна сфера та конкретне образне мислення. Малюк інтенсивно ознайомлюється з сенсорними еталонами (*термін О. В. Запорожця*) — стійкими усвідомленими уявленнями про форму, розмір та колір предметів, тому основне завдання педагогів і батьків — допомогти йому в цьому.

Німецький дослідник К. Коффка зазначає, що найефективніше дитина засвоює назви кольорів у протиставленні таких контрастів: зафарбоване — не зафарбоване, червоний — жовтий, зелений — синій. Чим частіше дорослий називає дитині кольори, тим краще вона запам'ятовує їх та розрізняє.

Німецький педагог В. Фребель пропонує спочатку ізолювати називати колір, потім розглядати світлі та темні відтінки цього кольору і лише згодом виокремлювати певний колір із-поміж інших.

Фарби є чи не найкращим засобом ознайомлення дитини з кольором предметів. Дорослим бажано самостійно називати кольори навколишніх предметів і спонукати до цього дитину. Спочатку доцільно ознайомити малюка з основними кольорами і лише після повного їх засвоєння вивчати відтінки, використовуючи безпосередній навчальний вплив, вказівки, зразки вербального, наочно-го та дійового характеру.

На початкових етапах під час ігор-занять найкраще використовувати смужки кольорового паперу, картону чи пластмаси різних кольорів, якими дитина могла б маніпулювати, щільно накладаючи їх або прикладаючи для розпізнавання та порівняння кольорів. Такі зовнішні орієнтувальні дії сприяють формуванню сенсорних дій, що дають змогу здійснювати зорове порівняння об'єктів за їх властивостями.

На наступних етапах, наприклад, можна використати яблука різних кольорів — зелене, жовте та червоне. Запитати у дитини, що між ними спільного (все це — яблука), та чим вони відрізняються (усі вони різного кольору). Дорослий може

допомагати дитині: наприклад, називати колір самостійно і просити повторити назву, підказувати перший звук чи перший склад у назві кольору, ставити навідні запитання.

Узимку, зафарбовуючи воду у різні кольори та розливаючи її у формочки, а згодом заморозуючи, можна робити на вулиці різнокольорові льодяні доріжки, візерунки чи справжні сюжетні картини, що стимулюватиме дитину до вивчення кольорів.

Коли дитина запам'ятала основні кольори та навчилася розрізняти їх, можна вивчати відтінки. І, звісно, під час ігор-занять не слід забувати про ігри та вправи, кольорові слайди, розвивальні мультфільми і комп'ютерні програми щодо ознайомлення дітей із кольорами, віршовані мініатюри та казкові оповідки, різні види пізнавально-предметної та художньої діяльності (працю, малювання, ліплення, аплікацію), гармонійне поєднання рухових, музичних і мовленнєвих засобів.

Ігрова мотивація спонукає дитину до творчості, прояву фантазії, створює атмосферу зацікавленості, експериментування, емоційного переживання, інтелектуального та мовленнєвого пізнання, формує самоконтроль, активізує самостійність, додає впевненості у власних силах. Спільне обговорення емоційно-кольорової палітри літературного чи художнього твору сприяє адаптації дитини в кольоровому доквіллі, стимулює гармонізацію почуттів, активізує психомовленнєву діяльність як провідний засіб художнього освоєння дітьми світу кольорів.

Спільне оформлення інтер'єру кімнати, прикрашання дитячими малюнками дитини приміщення, навчання дошкільника чуття кольору та ритму в утворенні різнокольорових орнаментів

чи візерунків, плекання вміння бачити прекрасне у творах мистецтва, природі та повсякденному житті сприяє якісному формуванню у дітей сприймання кольору.

Російський мистецтвознавець А. В. Бакушинський наголошує на тому, що у дошкільників часто фіксується *стереотип домінуючого кольору предмета* (наприклад, полуниця — червона, трава — зелена, море — синє), і якщо не подолати його, такий штамп може уповільнювати не лише художній, але й загальний психофізичний розвиток дитини. Щоб такого не сталося, дорослий може запропонувати дитині експериментувати.

Наприклад, узяти білу чашку і запитати, якою вона кольору. (*Біла*) Після того, як дитина відповіла, поряд із чашкою покласти лимон і знову запитати: «А тепер чашка якою кольору?» (*Жовта*) Можна взяти синю паперову чи тканюву серветку і поставити на неї чашку, запитавши: «Якою кольору чашка тепер?» (*Синя*).

Ефективними помічниками у подоланні стереотипів домінуючого кольору предметів є спостереження. Наприклад, узимку варто разом поспостерігати, як упродовж дня змінюється колір снігу, прочитати дитині вірш «Якою кольору сніг?»

*Білий-білий першосніг
На поля й на луки ліг.
А в садку глибокий
Красень синьоокий.
На березі ще й сосні
Бірюзовий — так чи ні?
Жовто-золотавим
Припушило трави.
А під вечір на шибках
Сніг рожевий, наче птах...
Мов казкова птиця,
Та, що тільки сниться.*

(В. Конопелець)

Саме завдяки таким спостереженням у природі та експериментальній діяльності дитина прагнучим пізнавати щось нове, стане гнучкою у своїх думках і діях.

Критеріями оцінювання сформованості сприймання певного кольору є вміння дитини:

- ототожнювати однакові предмети й ознаки (поняття «такий — не такий», «однакові — різні») (*Ці олівці однакового чи різного кольору?*);
- ідентифікувати колір зі зразком (*Знайди такий самий колір*);

- розташовувати кольори відповідно до зразка-еталона (*Склади поруч із цією такою самою штучку*);
- знаходити кольори та відтінки за називанням дорослого (*Покажи, де...*);
- називати кольори та відтінки (*Назви, якого кольору...*);
- узагальнювати і групувати предмети певного кольору (*Склади в коробку всі предмети... кольору*);
- знаходити зайвий за кольором предмет у серіаційних і класифікаційних рядах (*Покажи, що зайве? Чому?*);
- передавати копії предмета у продуктивній діяльності (*конструювання, малювання, ліплення, аплікація, художня праця*).

Отже, ознайомлення з кольорами та відтінками — складне, але необхідне завдання сенсорного розвитку дошкільника. Якщо на першому році життя збагачувати досвід дитини враженнями, створювати умови для спостереження і можливості хапання нею яскравих іграшок, на другому-третьому році життя вчити виокремлювати колір, форму, величину як особливі сенсорні ознаки предметів, то засвоєння кольору в дошкільному віці відбуватиметься значно легше, викликатиме у дитини пізнавальний інтерес і тільки приємні емоції.

Однак у дітей із порушеннями психофізичного розвитку пізнавальна та мовленнєва активність виявляються недостатніми, що потребує від педагогів і батьків пошуку нових ігрових форм і методів роботи щодо ознайомлення з кольорами. Яким чином сприяти формуванню сенсорно-перцептивної сфери дошкільника логопедичної групи, водночас розв'язуючи кілька завдань мовленнєвого розвитку? Звісно, використовуючи ігрові завдання з кольоровими предметними картинками.

ІГРОВІ МОВЛЕННЄВО-ПІЗНАВАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З КОЛЬОРАМИ

Для більшої зручності ігрові завдання розподілено за окремими компетентностями, адже так можна легко обрати саме той навчально-ігровий матеріал, що необхідний для дитини з урахуванням її індивідуальних психофізичних можливостей і потреб її мовленнєвого розвитку.

Далі буде ►►